

ΕΝΙΑΥΣΙΑ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΚΗ ΘΗΤΕΙΑ ΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ*

Δύο παραγνωρισμένες «αντιπολιτικές» προτάσεις του Αλ. Παπαναστασίου

* Το άρθρο αυτό αποτελεί επιξευραμένη μορφή της τσίχλη που παρουσίασε ο συγγραφέας στο συμπόσιο για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίον που οργάνωσε ο Τομέας Δημοσίου Δικαίου και Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1983. Προκειται να δημοσιευθεί στον υπό έκδοση ούλλογικό τόμο με τα πρακτικά του συμπόσιου.

ΝΙΚΟΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ

Στην αναζήτηση του πολιτειακού προτύπου ενός πολιτικού που σημάδεψε την εποχή του, όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο μελετητής του έργου του καλείται να ξεπεράσει μια κλασική, σε τέτοιου είδους εγχειρήματα, μεθοδολογική δυσκολία: να ξεχωρίσει τις μονιμότερες επιλογές που εξέφραζαν τα βαθύτερα πιστεύω του, από τις διακυμάνσεις του καθημερινού πολιτικού λόγου του, που τις υπαγόρευαν οι σκοπιμότητες της στιγμής. Αν δεν προβεί στη διάκριση αυτή ανάμεσα στο σταθερό και το παροδικό, ανάμεσα στο όποιο όραμα και τον τακτικό ελιγμό, ή αν δεν της αποδώσει το βάρος που της αρμόζει, ο σχολιαστής κινδυνεύει από τη μια μεριά να ταυτίσει την προσωπικότητα που εξετάζει με θεαματικές ενέργειές της, που λειτούργησαν ενδεχομένως και ως ορόσημα μιας εποχής, αλλά που κάθε άλλο παρά συνιστούσαν γι' αυτήν «υποθέσεις ζωής» και, από την άλλη, να παραγνωρίσει πρωτοβουλίες πολύ σημαντικότερες για την κατανόηση των πραγματικών ελατηρίων της, που οι περιστάσεις εντούτοις δεν θέλησαν να περιβάλλουν με ανάλογη λάμψη.

Στο μέτρο που καταγράφηκε στην ιστορική μνήμη κυρίως ως ο θεμελιωτής της αβασίλευτης Δημοκρατίας, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου υπήρξε σε μεγάλο βαθμό θύμα τέτοιων παρε-

ξηγήσεων. Και τούτο γιατί η συμβολή του στην κατάργηση της βασιλείας, που ο ίδιος θεωρούσε αναγκαστικά ασυμβίβαστη προς το πολιτειακό του πρόταγμα¹, επισκίασε μια σειρά από πολύ πιο πρωτότυπες συνεισφορές του στη διαμόρφωση άλλων θεσμών, που στόχο είχαν να εκσυγχρονίσουν το κράτος και το πολίτευμα, να μετατρέψουν την προσωπική αντιπαράθεση σε πάλη ιδεών, και να καταστήσουν τη δημοκρατία καθημερινό βίωμα των μαζών.

Τέτοιες συνεισφορές ήταν, μεταξύ άλλων, η συνταγματική κατοχύρωση της αποκέντρωσης, με την αναγνώριση για πρώτη φορά τεκμηρίου αρμοδιότητας υπέρ των τοπικών υπηρεσιών², η ανύψωση της τοπικής αυτοδιοίκησης σε ζωντανό κύτταρο πολιτικής αλλά και οικονομικής παρέμβασης του λαού³, η προώθηση συμμετοχικών θεσμών⁴ και, τέλος, ο αγώνας του για την καθιέρωση της αναλογικής ως πάγιοι εκλογικοί συστήματος, με το σχετικό ότι μόνον αυτή εγγυάται τον σεβασμό της αρχής της «ισοπολιτείας», βοηθάει στο να ξεπεραστεί η «εμπάθεια», την οποία αναγκαστικά προκαλεί η ύπαρξη «δύο μόνον κομματικών μερίδων», που τη διαιώνισή τους ευνοεί «καταπληκτικά» το πλειοψηφικό σύστημα⁵.

1. Για τον συντάκτη του «Δημοκρατικού Μανιφέστου», ιστορικοί και ηθικοί καταρχήν λόγοι, και όχι απαραίτητα φιλοσοφικοπολιτικοί επέβαλλαν την κατάργηση της βασιλείας στην Ελλάδα. Παραθέτουμε αντί άλλων το ακόλουθο απόσπασμα από κείμενο που δημοσίευσε το 1922, πριν από τη δίκη της Λαμίας και ενόσω ήταν ακόμη υπόδικος: «[...] η μορφή του πολιτεύματος δεν είναι το άπαντος της δημοκρατικής ιδεολογίας, θα ήτο δε μάλιστα δυνατόν το πολιτειακό ζήτημα να θεθεί εις δευτέραν μοίραν απέναντι των άλλων δημοκρατικών αρχών. Αλλά ιστορική ανάγκη θέτει την κατάργησιν του θεσμού της βασιλείας εις την πρώτην γραμμήν. Διότι ο θεσμός αυτός από του 1918 εις τίποτε άλλο δεν εχρησίμωσε παρά εις το να δηλητηριάξη την ψυχήν του λαού, να υποδουλώνη τους πολιτικούς, τας Κυβερνήσεις και τον λαόν αυτόν, να εκτρέφη την αναρχίαν εις τον τόπον, όλα δε αυτά με καταστροφών των εθνικών δικαίων. Εις το σημείον μάλιστα εις το οποίον έχει περιέλθει ο εθνικός αγών, νομίζω ότι, ανεξαρτήτως των ωφελειών που θα είχε η Ελλάς αναφορικώς εις τας διεθνείς της σχέσεις εκ της καταργήσεως του θεσμού της βασιλείας, δι' αυτής μόνον της μεταβολής, της εγκαθιδρύσεως της δημοκρατίας, θα ήτο δυνατόν ν' αποκτήσῃ ο λαός την παλαιάν του αυτοπεποίθησιν και το ανώτερον ηθικόν που του χρειάζεται προς συνέχισιν του αγώνος και εξασφάλισιν των εθνικών του δικαίων». (η υπογράμμιση είναι δική μας). Πρόκειται για συνέντευξη που έδωσε στο *Δελτίον των Φιλελευθέρων* της Νέας Υόρκης ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, και που αναδημοσίευσε στις 14 και 15 Ιουλίου 1922 ο *Ελεύθερος Τύπος*, βλ. Αλ. Παπαναστασίου, *Μελέτες, λόγοι, άρθρα*, επιμ. Ξ. Λευκοπαριδίδη, πρόλογος Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Αθήνα, χ.έκδ., 1957 (εφεξής *Μελέτες*) σελ. 334. Πρβλ. και τις προγραμματικές δηλώσεις του ως πρωθυπουργού στη Δ' Συντακτική Συνέλευση, στις 24 Μαρτίου 1924, την παραμονή δηλαδή της δια ψηφίσματος καταργήσεως της βασιλείας: «Με την Δημοκρατίαν αποδίδεται η Ελλάς εις τους Έλληνας [...]», *Μελέτες*, σελ. 381.
2. Βλ. το άρθρο 105 του συντάγματος της 30μελούς επιτροπής του 1925, που όριζε ότι «η διοικήσις του Κράτους οργανούται κατά σύστημα αποκέντρωτικόν, εις τρόπον ώστε η Κρατική εξουσία να είνε όσο το δυνατόν περιωσότερον προσιτή εις τους πολίτας και να

- λύονται τα αφορώντα την διοικήσιν ζητήματα το ταχύτερον και επί τη βάσει αμεσώτερας αντιλήψεως των αφορμών αυτήν συνθηκών. *Αι κεντρικαί υπηρεσίαι πρέπει να έχουν μόνον την γενικήν κατεύθυνσιν και εποπτείαν*» (υπογράμμιση, φυσικά, δική μας). Πρβλ. το κατά βάση πανομοιότυπο άρθρο 108 του συντάγματος του 1927 και ήδη το άρθρο 101 (ιδίως την τρίτη παράγραφό του) του ισχύοντος συντάγματος του 1975.
3. Πρβλ. το άρθρο 104 του συντάγματος της 30μελούς επιτροπής, που πρόβλεπε την αυτοδιοίκηση δυο βαθμών και το θεσμό των λαϊκών δημοτικών ή κοινοτικών συνελεύσεων, που θα μπορούσαν να έχουν αποφασιστικές αρμοδιότητες. Βλ. και την αξιολογική σχετική αγόρευση του Αλ. Παπαναστασίου στην ίδια επιτροπή, Δ' Συντακτική Συνέλευσις, *Επίσημα Πρακτικά της επί της ψηφίσεως του Συντάγματος κλπ. κοινοβουλευτικής επιτροπής*, της συσταθείσης δυνάμει του από 30.6.1925 Ψηφίσματος της Εθνικής Συνελεύσεως, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1925, συνεδρίαση ΚΘ', 27.8.1925, σελ. 183 κ.επ. Ακόμη, με προτάσεις που κατά καιρούς υποστήριξε, ο Αλ. Παπαναστασίου εισηγήθηκε, μεταξύ άλλων, «την κοινωνιστικήν οργάνωσιν της παραγωγής και διανομής των αγαθών εις περιωρισμένην κλίμακα και εντός των περιφερειών της τοπικής αυτοδιοικήσεως» (*Πρόγραμμα Λαϊκού Κόμματος*, 1910, *Μελέτες*, σελ. 76), να καταργηθεί ο θεσμός του δημάρχου στους αγροτικούς δήμους χάρις σύλλογικών αιρετών οργάνων (στο ίδιο, *Μελέτες*, σελ. 882), να συμπράττουν οι ΟΤΑ με τις φορολογικές αρχές στην επιβολή και την είσπραξη των φόρων (αγόρευση στην Β' διπλή Αναθεωρητική Βουλή, 1911, *Μελέτες*, σελ. 138) κλπ.
4. Όπως με τη θέσπιση, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, του θεσμού του δημοψηφίσματος (βλ. σχετικά το άρθρο 123 παρ. 5 του συντάγματος της 30μελούς επιτροπής, που καθιέρωνε το προαιρετικό συνταγματικό δημοψήφισμα).
5. Βλ. *Δημοκρατία και το εκλογικόν σύστημα*, 6' έκδ., Αθήνα, Μπαϊρον, 1973, σελ. 19 και 111. Ας σημειωθεί ότι το σύνταγμα της 30μελούς επιτροπής του 1925 ήταν το πρώτο και το τελευταίο στη χώρα μας που καθιέρωνε την εκλογή των βουλευτών «επί τη βάση των αρχών της αναλογικής αντιπροσωπείας» (άρθρο 35 παρ. 1).

Στην ίδια λογική εντάσσονται και οι δύο παραγνωρισμένες προτάσεις του Αλέξανδρου Παπαναστασίου που θα μας απασχολήσουν εδώ: η ενιαύσια πρωθυπουργική θητεία και η υποχρεωτική συμμετοχή όλων των κοινοβουλευτικών κομμάτων στην κυβέρνηση. Παρά τη χρονική απόσταση που τις χωρίζει και τη δραματική διαφορά των συνθηκών κάτω από τις οποίες οι προτάσεις αυτές υποστηρίχθηκαν – χωρίς, τελικά, να ευοδωθούν ούτε η μία, ούτε η άλλη – θα τις συνεξετάσουμε γιατί εξυπηρετούσαν τους ίδιους βασικά σκοπούς: το σπάσιμο του προσωποπαγούς στοιχείου στη λειτουργία του πολιτεύματος, την επιδίωξη της συλλογικότητας στη λήψη των αποφάσεων, και την αναζήτηση της πιο πλατιάς συναίνεσης, αντί των μετωπικών αντιπαραθέσεων.

Α. Η ενιαύσια πρωθυπουργική θητεία

Ενώσω η επισήμανση των αρνητικών επιπτώσεων της πρωθυπουργικής παντοδυναμίας είναι ένα θέμα που – βοηθώντας και του σοβούντος ανταγωνισμού του προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο – έρχεται και επανέρχεται στο λόγο του Αλέξανδρου Παπαναστασίου⁶, το 1925 φαίνεται να ωριμάζει στη σκέψη του το θεσμικό αντίδοτο στην «εξαιρετική», όπως την αποκαλούσε, επιρροή του πρωθυπουργού, που έχοντας εξογκωθεί «υπέρ παν μέτρο, εξήλθεν από κάθε όριον, εις βαθμόν που ουσιαστικώς μετέβαλε το πολίτευμα»⁷.

Έτσι, τον Ιούλιο του 1925, ένα χρόνο περίπου μετά την ανακήρυξη της αβασιλευτής Δημοκρατίας αλλά και το άδοξο τέλος της δικιάς του πρώτης βραχύβιας πρωθυπουργίας, και ένα μήνα μετά την «κοινοβουλευτική» άνοδο του Θ. Παγκάλου στην κυβέρνηση, χάρη, μεταξύ άλλων, και στη δική του αρωγή⁸, απευθυνόμενος στην 30μελή συνταγματική επιτροπή της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης, των εργασιών της οποίας προήδρευε, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου θέλησε να απαριθμήσει επιγραμματικά τα αίτια της «κρίσεως του κοινοβουλευτισμού» στην Ευρώπη⁹, και να εντοπίσει τους επιπρόσθετους λόγους, που της προσέδωσαν τραγικές διαστάσεις στη χώρα μας: πέρα από τον εθνικό διχασμό και τη συνεχή πολιτική ανωμαλία, «που και το κύρος του κοινοβουλίου κατέρριψαν και την πολιτική ευαισθησίαν των πολιτών ήμβλυναν και τον κάματον και την αδιαφορίαν αυτών προκάλεσαν», στάθηκε στις «ατομιστικ[ές] τάσεις του λαού», «εις τας οποίας προσκόπτει ο σχηματισμός πραγματικών κομμάτων». «Αυταί αι τάσεις», συνέχιζε, «συνετέλεσαν να λάβη προσωπικόν κατά κανόνα χαρακτήρα ο πολιτικός ανταγωνισμός, και να νοθευθή ο κοινοβουλευτισμός και το κυβερνητικόν μας σύστημα, δια της συγκεντρώσεως υπερβολικής εξουσίας εις χείρας του πρωθυπουργού».

«Η συγκέντρωσις αυτή», έλεγε, «είχεν ως αποτέλεσμα να ατονήσῃ ο θεσμός του υπουργικού συμβουλίου και να καταπέση το κύρος του, να ενταθή ο προσωπικός χαρακτήρ του πολιτικού ανταγωνισμού και να καταστή ούτος εμπαιθέστερος, να περιστοιχίζωνται [δε] οι πρωθυπουργοί και οι αρχηγοί των κομμάτων από ένα αριθμόν υποστηρικτών εκμεταλλευτών, οι οποίοι πολλάκις δημιουργούν φραγμόν μεταξύ πρωθυπουργού και βουλευτών και λαού»¹⁰.

Και συμπλήρωνε αμέσως μετά:

«Επί πλέον, η παρεκτροπή αυτή του θεσμού του πρωθυπουργού, όχι μόνον εξαντλεί ταχέως τον καταλαμβάνοντα το αξίωμα αυτό, αλλ' εμποδίζει την πολιτικήν διαπαιδαγώ-

γησιν του λαού, συνηθιζομένου να εξαρτά τα πάντα από έναν άνθρωπον, πνίγει την πολιτικήν ζωήν, δυσχεραίνει την συνεργασίαν περισσοτέρων κομμάτων εις το αυτό υπουργικόν συμβούλιον, καταβιάζει το επίπεδον του ποιού αυτού και προκαλεί κυβερνητικήν αστάθειαν»¹¹.

Ένα από τα φάρμακα που πρότεινε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου για τη θεραπεία του κακού ήταν η «περιορισμένη» όπως την ονόμαζε, θητεία του πρωθυπουργού¹². Παρά τις επι-

6. Τον Αύγουστο του 1922, σε επιστολή που απευθύνε προς άγνωστο παραλήπτη από τις φυλακές της Αίγινας όπου κρατείτο, ο Αλ. Παπαναστασίου συγκατέλεγε ανάμεσα στα αίτια της ήττας των βενιζελικών, στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, την «εξαιρετικήν υπερροχήν του κ. Βενιζέλου» και την «αύξησιν του κύρους και της επιβολής του [...] με συγκέντρωσιν μεγαλυτέρας εξουσίας εις χείρας του, η οποία καθίστατο τόσον μάλλον δυσαρέστως αισθητή, όσον δεν έλειψαν, όπως πάντοτε συμβαίνει, από του να εμφανισθούν προσωπικοί κόλακες, επιδιώκοντες δια της παροχής προσωπικών εκδουλεύσεων και εξάρσεων του ισχυρού προσώπου, να εκμεταλλευθούν την δυνάμιν του» (*Μελέτες*, σελ. 339). Το καλοκαίρι του 1932, μετά τη γνωστή ρήξη του με τον αρχηγό των Φιλελευθέρων, ο Αλ. Παπαναστασίου ήταν πολύ οξύτερος: σε «ανοικτή επιστολή» του που δημοσιεύθηκε στη *Δημοκρατία* στις 14.8.1932, του έγραφε μεταξύ άλλων: «(...) Η διαφωνία μας είναι ριζική. Δια να σας την είπω καθαρά και ξάστερα, συνίσταται εις τούτο: ότι σεις θέλετε την Δημοκρατίαν Βενιζελικήν και ως τοιαύτην μόνον την συμπαθείτε. Δημοκρατικός, υπό την κυρίαν σημασίαν της λέξεως, ουδέποτε υπήρξατε εις το παρελθόν, ούτε τώρα είσθε [...]. Άλλως θα εδεικνύατε διαφορετικόν ενδιαφέρον υπέρ της Δημοκρατίας και εις τα 1924 [...] και εις τα 1928 [...] και κατόπιν όταν υποδουλώνατε την Βουλήν και εξέθατε την Δημοκρατίαν με νόμους αντιλαϊκούς και με μίαν ελεεινήν διακυβέρνησιν του τόπου [...]» (*Μελέτες*).

7. *Δημοκρατία και το εκλογικόν σύστημα*, όπ.π. σελ. 110.

8. Για το ιστορικό της ανόδου του Θ. Παγκάλου στην κυβέρνηση, βλ. αντί άλλων Γρ. Δαφνή, *Η Ελλάς μεταξύ των δύο πολέμων*, τόμ. Α', Αθήνα, Ίκαρος, 1955, σελ. 276 κ.επ. Ειδικά για τις ευθύνες του Αλ. Παπαναστασίου, βλ. τις καυστικές παρατηρήσεις του Σ. Μάξιμου, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, 6' έκδοση, Αθήνα, Στοχαστής, 1975, σελ. 57 κ.επ., 101 κ.επ., 104 κ.επ.

9. (α) «Η σχετικώς όχι ικανοποιητική κάποτε σύνθεσις του κοινοβουλίου», (β) η αδυναμία του κοινοβουλίου να βρῃσκει έγκαιρα λύσεις στα μεγάλα ζητήματα, (γ) η σφοδρότητα του ανταγωνισμού και το «κομματικόν πάθος», (δ) «η απώλεια χρόνου εις περιττάς συζητήσεις», (ε) «η παρεμβολή προσκομμάτων εις το Κυβερνητικόν έργον». (στ) «η απόλυτος ενίστε επιβολή της Κυβερνήσεως επί της Βουλής», και (ζ) «η εκτροπή των αντιπροσωπευτικών σωμάτων ενίστε εις ολιγαρχίας», *Επίσημα Πρακτικά*, όπ.π., συνεδρίαση ΙΓ', 30.7.1925, σελ. 62.

10. *Επίσημα Πρακτικά*, όπ.π., σελ. 63.

11. *Επίσημα Πρακτικά*, όπ.π., σελ. 63.

12. Παράλληλα πρότεινε τον περιορισμό – με συνταγματική διάταξη – της υποβολής και αποδοχής προτάσεων δυσπιστίας κατά της κυβέρνησης, και την «επί τι, σύντομον σχετικώς χρονικόν διάστημα», μονιμοποίησή της, *Επίσημα Πρακτικά*, όπ.π., σελ. 65. Προβλ. το άρθρο 86 του συντάγματος της 30μελούς επιτροπής που, σημειωτέον, ήταν το πρώτο που καθιέρωνε ρητά την κοινοβουλευτική αρχή στον τόπο μας.

φυλάξεις αρκετών βουλευτών¹³, η 30μελής Επιτροπή υπερψήφισε τελικά τη ριζοσπαστική αυτή καινοτομία, και την ενσωμάτωσε στο άρθρο 84 του συντάγματος που κατάρτισε, ακολουθώντας κατά βάση το πρότυπο της αντίστοιχης διάταξης του ελβετικού συντάγματος του 1874¹⁴. Ειδικότερα για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, η ενιαύσια πρωθυπουργική θητεία απέβλεπε στο

«να εξυψώσει τον θεσμόν του υπουργικού συμβουλίου και το ποιοτικόν επίπεδον αυτού, να καταργήσει δηλαδή την πρωθυπουργικήν δικτατορίαν και να στηρίξει την διακυβέρνησιν του τόπου εις συλλογικόν σύστημα [...]. Τολμώ να είπω», πρόσθετε, «ότι αν ίσχυεν η περιορισμένη πρωθυπουργική θητεία, κατά το 1915, δεν θα εξεδηλούτο από όλον τον αντιβενιζελικόν πολιτικόν κόσμον η αντίδρασις που εξεδηλώθη, και η οποία είχεν όχι δευτερεύον ελατήριον τον φόβον απολύτου επικρατήσεως προσωπικώς του κ. Βενιζέλου»¹⁵.

Η τύχη της ενιαύσιας πρωθυπουργικής θητείας, την οποία σημειωτέον ο εμπνευστής της έσπευδε να χαρακτηρίσει ως «συμπλήρωμα της αναλογικής»¹⁶, είναι γνωστή: αφού απαλείφθηκε αυθαίρετα από το σύνταγμα, από τον Θ. Πάγκαλο, τον Σεπτέμβριο του 1925¹⁷, ενταφιάστηκε αμετάκλητα από τη διακομματική συνταγματική επιτροπή του 1926-1927, η οποία, αρνούμενη τον διαπαιδαγωγικό σκοπό της διάταξης, αντίτεινε στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου τη δική του προβληματική, απλώς αντιστρέφοντάς την. Παραθέτουμε χωρίς περικοπές το σχετικό απόσπασμα, γιατί είναι κατά τη γνώμη μας πολύ ενδεικτικό του κυρίαρχου πολιτικού λόγου, κατά τη διάρκεια του ελληνικού μεσοπολέμου, ενός λόγου που οι φραστικές οξύτητες των πρωταγωνιστών του εθνικού διχασμού κατά κανόνα απέκρυπταν:

«Ενόμισεν η Επιτροπή», υποστηριζόταν στη σχετική έκθεση, «ότι ο καινοφανής ούτος θεσμός αντιτίθεται προς τας παρ' ημίν πολιτικές και κομματικές παραδόσεις και την οργανώσιν και την ιστορίαν έτι των παρ' ημίν πολιτικών κομμάτων, συνδεδεμένων στενώς προς το πρόσωπον του αρχηγού των, η προσωπικότης του οποίου δεσπάζει κατά κανόνα εν τη συνθέσει του κόμματος και ασκεί ανάλογον γόητρον εις το τμήμα εκείνο της κοινής γνώμης την οποίαν το κόμμα εκπροσωπεί. Φρονεί επίσης η Επιτροπή ότι τα εν Ελλάδι κόμματα, δευτερευούσας μεταξύ αυτών εμφανίζοντα διαφοράς εν σχέσει προς την διοίκησιν της Χώρας και τους επιδιωκόμενους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς σκοπούς, δεν διεκρίθησαν εισέτι δια ριζικών προγραμματικών αντιθέσεων, αίτινες θα προσέδιδον ίδιον εις έκαστον τύπον, ώστε να συγκροτηθώσιν εις «κόμματα αρχών», εν οίς το κέντρον βαρύτητος δεν θα ευρίσκετο εν τω προσώπω του αρχηγού, αλλά μάλλον εις τας διεπούσας αυτό αρχάς και προγράμματα, ων η επίμονος επιδίωξις θα προεξήρχε και θα απετέλει το κύριον χαρακτηριστικόν αυτών γνώρισμα. Τοιούτων κομμάτων τυχόν υπάρχόντων, θα εδικαιολογείτο και θα ηυδοκίμει ο θεσμός της υπό των επιλέκτων του κόμματος εκ περιτροπής αναλήψεως της πρωθυπουργίας, εφ' όσον χρόνον το κόμμα θα εκυβέρνα την Χώραν [...].»¹⁸.

Β. Η υποχρεωτική συμμετοχή των κομμάτων στην κυβέρνηση

Οι συνθήκες είχαν αλλάξει το 1936, όταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου πρότεινε τη δεύτερη ίσως και ριζοσπαστικότερη συνταγματική καινοτομία που θα μας απασχολήσει στο άρθρο αυτό: το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935 είχε ακολουθήσει η χωρίς προηγούμενο σε έκταση και βάθος εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού, και των ενόπλων δυνάμεων ειδικά, από τα βενιζελογενή στοιχεία, η παλινόρθωση και η αποδοχή του Γεωργίου του Β' από το σύνολο του αστικού πολιτικού φάσματος, οι εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936, ο θάνατος του Ελ. Βενιζέλου και η αναρρίχηση του Ιω. Μεταξά στην πρωθυπουργία, χάρη στη βασιλική εύνοια και την απροσ-

13. Βλ. *Επίσημα Πρακτικά*, όπ.π., σελ. 68 και ιδίως 124 κ.επ., όπου οι επιφυλάξεις των βουλευτών Γ. Κονδύλη, Α. Μησοτάκη κ.ά. και η ανταπάντηση του Αλ. Παπαναστασίου.
14. Βλ. *Επίσημα Πρακτικά*, όπ.π., σελ. 128 και 166. Σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 84 παρ. 3 του συντάγματος της 30μελούς επιτροπής, «ουδείς δύναται να ασκήση καθήκοντα Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου πλέον του έτους κατά συνέχειαν ουδέ κατά διαλείμματα, αν δεν παρενέτεσεν χρονικόν διάστημα τουλάχιστον ενός έτους, κατά το οποίον να ησκήθησαν παρ' άλλου τα καθήκοντα ταύτα». Η επόμενη παράγραφος του ίδιου άρθρου διευκρίνιζε, πάντως, ότι «η διάταξις αυτή αργεί εις περιπτώσιν πολέμου ή γενικής επιστρατεύσεως». Βλ. και το άρθρο 98 του ισχύοντος ελβετικού συντάγματος του 1874, που αφορά το 7μελές ομοσπονδιακό συμβούλιο (: κυβέρνησις), και ακόμη για την πρακτική του θεσμού της «συλλογικότητος» (: «Collégialité») σ' αυτή τη χώρα, Jean Rohr, *La Suisse contemporaine. Société et vie politique*, Paris, A. Colgin, coll. U2, 1972, σελ. 186 και Jean-François Aubert, *Traité de droit constitutionnel suisse*, (suppl. 1967-1982), Neuchâtel, éd. Ides et Calanches, 1982, σελ. 160 επ., όπου και παραπομπές στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία.
15. *Επίσημα Πρακτικά*, όπ.π., σελ. 67. Και αμέσως μετά πρόσθετε: «[...] πολύ όμως περισσότερον υπό τας ελληνικάς συνθήκας, ο πρωθυπουργικός θεσμός, όπως ισχύει σήμερον, είναι λείψανον των αυταρχικών συστημάτων, έχει κάτι το μεσαιωνικόν. Ο θεσμός αυτός πρέπει να μεταρρυθμισθή σύμφωνα με το δημοκρατικώτερον πνεύμα της εποχής μας. Να στηριχθή το κυβερνητικόν σύστημα εις ένα καταμερισμόν της εξουσίας, ο οποίος θα συντελέση να χρησιμοποιούνται περισσότεροι ικανοί άνθρωποι εις την διακυβέρνησιν του τόπου» (σελ. 68).
16. *Επίσημα Πρακτικά*, όπ.π., σελ. 68.
17. Με την «πράξη» 1 που εξέδωσε στις 26.9.1925, το παγκαλικό υπουργικό συμβούλιο απάλειψε, μεταξύ άλλων, από το σύνταγμα της 30μελούς επιτροπής τόσο την ενιαύσια πρωθυπουργική θητεία, όσο και την αναλογική εκλογή. Βλ. το κείμενο στον Ηλ. Κυριακούπουλου (επιμ.), *Τα συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1960, σελ. 283 κ.επ.
18. Βουλή των Ελλήνων. Περίοδος Α', Σύνοδος Α', *Εισηγητικά εκθέσεις της επί τοι' Συντάγματος Κοινοβουλευτικής Επιτροπής*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1926-1927, σελ. 29, βλ. σχετικά το άρθρο 87 του συντάγματος του 1927.
19. Βλ. αντί άλλων Γρ. Δαφνή, όπ.π., τόμ. Β', σελ. 418 κ.επ., και ακόμη Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σελ. 99 κ.επ.

δόκητη ψήφο εμπιστοσύνης της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής¹⁹. Το συνταγματικό πρόβλημα βρισκόταν και πάλι στην επικαιρότητα, που κυριαρχούνταν εντούτοις από τις προσπάθειες των μετριοπαθών στοιχείων των δύο βασικών παρατάξεων –βενιζελικής και αντιβενιζελικής– να πετύχουν μια κοινοβουλευτική εναλλακτική διέξοδο στη «λύση» Μεταξά, που για πολλούς εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για την επιβίωση αυτής καθεαυτής της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στη χώρα.

Έχοντας εκών άκων συμβιβαστεί με την αποκατάσταση της βασιλείας²⁰, και ουσιαστικά ανεχθεί την κυβέρνηση Μεταξά²¹, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου πρότεινε την καθιέρωση του «συστήματος εθνικών κυβερνήσεων», όπως το αποκαλούσε, σε ομιλία που έδωσε στην Εταιρεία Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών στις 4 Ιουνίου 1936²². Ας παρακολουθήσουμε από πιο κοντά το σκεπτικό του:

Προηγίτο και πάλι μια συνοπτική επισήμανση των «ελαττωμάτων» του κοινοβουλευτισμού, πολύ ανάλογη στις διαγνώσεις της με εκείνη του 1925²³. Αυτή τη φορά, ωστόσο, την προβληματική του Αλέξανδρου Παπαναστασίου διέτρεχε πολύ εντονότερα ο φόβος του φασισμού, που «δεν αποτελεί λύσιν του προβλήματος, δεν δύναται να έχη χαρακτήρα οριστικών, είναι αντίθετος προς την πορεία που ηκολούθησεν η ανθρωπότης δια να εξυψωθή [...], αφού «στηρίζεται εις εξύψωσιν της βίας ως του συντελεστικωτέρου μέσου διευθετήσεως του κυβερνητικού ζητήματος, ενώ η πρόοδος των κοινωνιών από πολιτικής απόψεως εβασίσθη εις την εξεύρεσιν τρόπων ειρηνικής διευθετήσεως εκάστοτε» των διαφορών²⁴. Απορρίπτοντας ως αντίδοτα στη φασιστική πρόκληση τη «συντεχνιακήν οργάνωσιν του κράτους»²⁵, και την πολύ του συρμού την εποχή εκείνη και στην Ελλάδα ιδέα «να ευρυνθή η δικαιοδοσία του ανωτάτου άρχοντος ή του πρωθυπουργού, εκλεγόμενου υπό του λαού κατά το αμερικανικόν πρότυπον»²⁶, αφιέρωνε το υπόλοιπο και μεγαλύτερο μέρος της ομιλίας του στην ιδέα των «εθνικών κυβερνήσεων».

«Το σύστημα των εθνικών κυβερνήσεων», έλεγε, «απεδείχθη παντού όπου εφημέροσθη εξαιρετικά καρποφόρον. Εν τούτοις, η διατήρησις του, όταν παρέρχωνται αι εξαιρετικά περιστάσεις, καθίσταται δύσκολος. Τούτο οφείλεται εις τον ανταγωνισμόν των κομμάτων, εις την επιθυμίαν εκάστου κόμματος να καρπωθή απολύτως και μονοπλευρώς τα αγαθά της εξουσίας, εις τον φόβον καταδημαγωγήσεως των κομμάτων που παραμένουν εκτός της κυβερνήσεως εις βάρος εκείνων που αναλαμβάνουν τας ευθύνas [...]. Και ερωτάται: Αφού είναι προφανή τα αγαθά αποτελέσματα του συστήματος της συλλογικής διακυβερνήσεως, το οποίον δημιουργεί κυβερνητικήν ευστάθειαν, ασφαλίζει συνέχειαν εις την πολιτικήν, περιορίζει τους κομματικούς ανταγωνισμούς, τα κομματικά πάθη, περιορίζει εις μέγιστον βαθμόν την φατριαστικήν εκμετάλλευσιν της εξουσίας, διευκολύνει την κυβερνητικήν δράσιν και εν γένει την επιτυχή αντιμετώπισιν των μεγάλων προβλημάτων, διατί να μην επιδιωχθή να επιβληθή το σύστημα τούτο και δια συνταγματικής διατάξεως;»²⁷.

Στη συνέχεια ο ομιλητής προσπάθησε να αντικρούσει τις κυριότερες αντιρρήσεις που κατά τη γνώμη του θα μπορούσαν να προβληθούν κατά του προτεινόμενου συστήματος. Η πρώτη ήταν μάλλον τεχνικής φύσεως: πώς θα μπορούσε να υποχρεωθεί

κάποιο κόμμα να συμμετάσχει στην κυβέρνηση αν δεν το επιθυμούσε; Κατηγορηματική απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν έδωσε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, περιοριζόμενος σε μια νύξη με άδηλες συνέπειες: θα μπορούσε να προβλεφθεί, έλεγε, τα κόμματα αυτά «να παραμένουν εις την Βουλήν, να εκφέρουν τας γνώμας των, χωρίς όμως η ψήφος αυτών να υπολογίζεται εις τας ψηφοφορίας». Και αυτό δεν θα αντέβαινε προς την αρχή της πλειοψηφίας, της λαϊκής κυριαρχίας, της ελευθερίας και της ισοτήτας, αφού «άλλο νομοθεσία και άλλο κυβέρνησις και διοικήσις», και αφού, εν πάση περιπτώσει, «τόσον η εις νόμους και εις άλλας αποφάσεις εκδηλουμένη θέλησις της πλειοψηφίας της νομοθετικής εξουσίας, όσον και αι αποφάσεις της πλειοψηφίας του υπουργικού συμβουλίου(...) θα είναι πάντοτε σεβασταί». Εξάλλου, πρόσθετε, «το εν λόγω σύστημα ικανοποιεί πολύ περισσότερον παρά το του ακράτου κοινοβουλευτισμού την αρχήν της λαϊκής κυριαρχίας, αφού εις την κυβέρνηση [θα] εκπροσωπείται αρτιότερον ο λαός». Όσο για την αρχή της ελευθερίας, και αυτή δεν θα παραβιάζόταν, αφού «τα μέλη του αντιπροσωπευτικού σώματος εκλέγονται όχι μόνον δια να νομοθετούν, αλλά και δια να συμβάλλουν εις τον σχηματισμόν κυβερνήσεως. Κατά συνέπειαν, εφ' όσον αρνούνται να συμβάλλουν εις την εκπλήρωσιν αυτής της αποστολής

20. Βλ. τις δηλώσεις του προς τον Τύπο, μετά τη συνάντησή του με τον βασιλιά, στις 10.2.1936: «[...] Του εξήγησα ότι το Κόμμα εξακολουθεί να παραμένη δημοκρατικόν [...]. Εβεδαιώσα όμως τον βασιλέα ότι θα επιδιώξωμεν την πραγματοποιήσιν των αρχών μας δια της νομίμου οδού [...]». *Ελευθέρη Γνώμη*, 11.2.1936, *Μελέτες*, όπ.π., σελ. 827.

21. Στην περίφημη ψηφοφορία της 27ης Απριλίου 1936, με την οποία η Γ' Αναθεωρητική Βουλή είχε δώσει ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση Ιω. Μεταξά με ψήφους 241 υπέρ και μόνον 16 κατά, ο Αλ. Παπαναστασίου περιλαμβανόταν στους 4 βουλευτές που είχαν απόσχει. «Ότε ψήφον εμπιστοσύνης δυνάμεθα να δώσωμεν εις την Κυβέρνησιν, αλλ' ούτε και να την καταψηφίσωμεν ημπορούμεν» δήλωνε, «διότι δεν ημπορούμε να αναλάβωμεν την ευθύνην της κοινής συνεννοήσεως των δύο μεγάλων κομμάτων. Η άρνησις μας είναι ψήφος διαμαρτυρίας εναντίον των μεγάλων κομμάτων που δεν συνεννοούνται», αγόρευση στην Γ' Αναθ. Βουλή, 27.4.1936, *Μελέτες*, σελ. 837.

22. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στον *Ανεξάρτητο* στις 11,12 και 13 Ιουνίου 1936· αναδημοσιεύεται με λίγες περικοπές στις *Μελέτες*, σελ. 849-862.

23. Αν και τώρα ο Αλ. Παπαναστασίου επέμενε σαφώς περισσότερο στην «ανάμειξιν του αντιπροσωπευτικού σώματος εις την διοίκησιν, προκαλούσαν κομματικήν εκμετάλλευσιν της εξουσίας [και] παραλύουσαν τας υπηρεσίας» (*Μελέτες*, σελ. 850-851), πράγμα που δεν υπογράμμισε το 1925 (βλ. υποσημ. 9).

24. *Μελέτες*, σελ. 852-853.

25. «[...] όσον και αν αι επαγγελματικά ομάδες αποτελούν ιδιαίτερας ενότητας», έλεγε, «και προς συμπλήρωσιν της αντιπροσωπεύσεως του λαού και δια λόγους πρακτικούς ορθόν είναι να εκπροσωπούνται και αυταί, κατά τινα τρόπον, εις το νομοθετικόν σώμα πάντως δεν είναι δυνατόν να στηριχθή η οργάνωσις του κράτους εις τας επαγγελματικές διαφοράς, διότι δεν συμφέρει να εξετάζωνται τα πολιτικά ζητήματα διαρκώς υπό το πρίσμα των επαγγελματικών διαφορών και δεν πρέπει κατ' αυτόν τον τρόπον να δυσχεραίνεται η λήψις αποφάσεων», *Μελέτες*, σελ. 854.

26. Για τη σχετική συζήτηση στη χώρα μας, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930, βλ. Ν. Αλιβιζάτου, όπ.π. σελ. 38 κ.επ., 53 κ.επ.

27. *Μελέτες*, σελ. 854-855.

των, είναι δίκαιον να επακολουθή περιορισμός των δικαιωμάτων των»²⁸.

Η δεύτερη αντίρρηση είχε περισσότερο πολιτικό χαρακτήρα: θα μπορούσε να υποστηριχθεί, έλεγε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ότι είναι δύσκολη η συνεργασία των κομμάτων στην κυβέρνηση, «λόγω της διαφοράς των προγραμμάτων αυτών, λόγω της διαφοράς των κατευθύνσεων των». Θεωρητική, για τον ομιλητή, παρά ουσιαστική, η αντίρρηση αυτή δεν έπαιρνε επαρκώς υπόψη ότι οι βασικές πολιτικές διαφορές αφορούν την λήψη των νομοθετικών μέτρων – «επί των οποίων είναι προφανές ότι θα επικρατή [...] η γνώμη της πλειοψηφίας» – και όχι την κυβερνητική δράση, που κατά κανόνα «προέρχεται από υπηρεσιακά υποδείξεις και δεν προσκορύνει εις τα ιδιαίτερα προγράμματα των διαφόρων κομμάτων». Τέλος, συμπλήρωνε, και στα πλαίσια της κυβέρνησης, φυσικό ήταν να ισχύει η αρχή της πλειοψηφίας, και μόνον καλό θα έκανε οι αποφάσεις που θα παίρνονταν να επηρεάζονται και «από τας εν τω υπουργικώ συμβουλίω γνώμας των μειοψηφούντων κομμάτων»²⁹.

Η τρίτη αντίρρηση που θα μπορούσε να προβληθεί κατά του συστήματος των «εθνικών κυβερνήσεων» ήταν, κατά τον εμπνευστή του, ότι αντιβαίνει προς την αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Και η ένταση όμως τούτη δεν θα ευσταθούσε αφού, στην ούτως ή άλλως σχετική διάκριση των εξουσιών υπό καθεστώς αμιγούς κοινοβουλευτισμού, όπου «ο επηρεασμός είναι μέγιστος και φθάνει μέχρι πλήρους συγχύσεως», το νέο σύστημα αντιπρότεινε μεγαλύτερη «ανεξαρτησία» και «αυτενέργεια» για τη νομοθετική και για την εκτελεστική εξουσία, «επιωφελή για το γενικότερον συμφέρον»: «και τούτο διότι, αφ' ενός η κυβέρνηση δεν θα δύναται να ανατραπή οποτεδήποτε και να κλεισθή από τα μέλη της νομοθετικής εξουσίας, και αφ' ετέρου, τα μέλη της νομοθετικής εξουσίας, έχοντας συναίσθησιν εις εκ της γνώμης αυτών και της ψήφου δεν δύναται να προληφθή ανατροπή της κυβερνήσεως, ελευθεριώτερον θα εξετάσουν τα νομοθετικά σχέδια και θα ασκούν τον κοινοβουλευτικόν έλεγχον»³⁰.

Τέλος, ορισμένοι θα μπορούσαν να ισχυριστούν ότι με το ροτεινόμενο σύστημα «θα δημιουργηθούν εμπόδια δια την ροοδευτικήν εξέλιξιν των λαών». Στο σημείο αυτό, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ήταν σαφής: «Τοιούτος φόβος θα ήτο ακαιολόγητος [...], διότι η είσοδος των εκάστοτε μεταρρυθμικών κομμάτων εις την κυβέρνησιν θα ήσκει μεγάλην επιρροήν επ' αυτής, και η ροπή της δημοσίας γνώμης, εκδηλουμένης εκλογάς εκάστοτε με το αναλογικόν σύστημα θα επετάχυνεν εφαρμογήν μεταρρυθμίσεων, αι οποίαι δεν θα προσέζουον εις αντιδράσεις προερχομένας μόνον από κομματικόν εϊσμο και κομματικόν εγωϊσμόν. Ό,τι θα ημποδίζε η συλλοκή διακυβέρνησης θα ήσαν αι απότομοι ανατροπαι, αι οποίαι εν είναι απαραίτητοι δια την πρόοδον, ουδέ εξασφαλίζουν ενέχειαν εις την ροοδευτικήν εξέλιξιν των λαών»³¹. Ακόμη, «το σύστημα θα εμποδίζε την «υπερεξόγκωσιν» «της δυνάως και του κύρους μεμονωμένων προσωπικοτήτων, την «ημι-οποίησιν» και την «προσωπολατρείαν» – «που είναι χαρακτηριστικά μη ωρίμων πολιτικώς λαών» – και θα έθετε φραγν εις τους εκδισασμούς που ασκούν τόσο συχνά τα μικρά μματα με το κοινοβουλευτικόν σύστημα, όταν η συνδρομή των είναι απαραίτητος προς σχηματισμόν κοινοβουλευτικής ειοψηφίας»³².

Αν, για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, τα παραπάνω ίσχυαν για όλα τα φιλελεύθερα πολιτεύματα, που αγωνιούσαν να προσαρμοστούν «εις τας νέας συνθήκας, χωρίς να καταλυθούν αι κατακτήσεις του παρελθόντος, χωρίς να καταλυθούν αι ελευθερίαι», για την Ελλάδα, όπου μια σειρά από παράγοντες είχαν συντελέσει «ώστε το κομματικόν πάθος να φθάση εις τον ύπατον βαθμόν, η κομματική εκμετάλλευσις της εξουσίας να υπερβή κάθε όριον, να ωθηθή ο τόπος εις εμφύλιον σπαραγμόν, να υποστώμεν μεγίστας εθνικώς συμφοράς [και] να εξαρθωθή το κράτος», το νέο σύστημα επιβαλλόταν. Πολύ περισσότερο που εμφανιζόταν «επιτηδείως εις τον ορίζοντα εκ νέου το φάσμα αυταρχικής διακυβερνήσεως του τόπου, επιβολής δηλαδή δικτατορίας»³³. Και κατέληγε:

«Και αν το σύστημα της συλλογικής διακυβερνήσεως ήτο απροσάρμοστον εις όλα τα άλλα κράτη, έπρεπε να ευρεθή και να εφαρμοσθή εδώ, διότι δεν βλέπω πως άλλως είναι δυνατόν να εξέλθωμεν από το πολιτικόν αδιέξοδον εις το οποίον ευρισκόμεθα, πως άλλως είναι δυνατόν να αναστηλωθή το κράτος, πώς άλλως να ανασυνταχθούν αι δημόσiai υπηρεσiai, πώς άλλως να λειτουργήσουν απροσκόπτως οι οργανισμοί δημοσίου δικαίου ή κοινωφελούς χαρακτήρος και να συσταθούν επιτυχώς και άλλοι, πράγμα απαραίτητον δια την προσαρμογήν της κοινωνικής μας οικονομίας εις τας σημερινάς συνθήκας, την υπαγωγήν της εις την λελογισμένην διεύθυνσιν, πώς άλλως θα καταστή δυνατόν να επιχειρήσωμεν τας απαραίτητους μεταρρυθμίσεις εις την εκπαίδευσιν, την δικαιοσύνην, πως θα καταστήσωμεν το κράτος κοινωνικώτερον, χωρίς να προσκόψωμεν εις ανυπερβλήτους αντιδράσεις, εις ποικίλους εγωϊσμούς, εις ισχυρά κεφαλαιοκρατικά συμφέροντα, εις τους μυρίους παλαιομερολογητισμούς»³⁴.

Στο μεταρρυθμιστικό αυτό όραμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, που δεν φαίνεται να γνώρισε κάποιαν ευρύτερη απήχηση την εποχή εκείνη, έμελλαν να δώσουν βάνανυση απάντησης το στέμμα και ο Ιω. Μεταξάς δύο μήνες ακριβώς αργότερα, στις 4 Αυγούστου 1936.

Γ. Αντί σχολίων: συγκυρία και διαχρονικότητα στις προτάσεις του Αλέξανδρου Παπαναστασίου

Θα ήταν λάθος να υποστηρίξει κανείς ότι η συγκυρία των στιγμών δεν βάρυνε, και μάλιστα αποφασιστικά, στις προτάσεις του Αλέξανδρου Παπαναστασίου που παρουσιάσαμε: ο εθνικός διχασμός και το δέος μπρος στις σκοτεινές συνέπειες της πρωτοφανούς έξαψης των παθών, που ο τελευταίος είχε προκαλέσει, διαγράφονταν ανάγλυφα πίσω από το σκεπτικό και της ενιαΐας πρωθυπουργικής θητείας και του συστήματος των «εθνικών κυβερνήσεων». Και ενόσω το 1925 η αγωνία του εφήμερου νικητή ήταν να θεμελιωθεί η νεόκοπη Δημοκρατία σε γερές θεσμικές βάσεις, που θα απέτρεπαν νέες καταστροφικές διχοτομήσεις του κράτους και της κοινωνίας, το

28. *Μελέτες*, σελ. 855-856.

29. *Μελέτες*, σελ. 856.

30. *Μελέτες*, σελ. 857.

31. *Μελέτες*, σελ. 857.

32. *Μελέτες*, σελ. 858.

33. *Μελέτες*, σελ. 859.

34. *Μελέτες*, σελ. 861.

1936, πρωταρχική φροντίδα του ηττημένου ηγέτη ήταν να βρεθεί, έστω και με τον πειθαναγκασμό κάποιας συνταγματικής ρύθμισης, μια κοινοβουλευτική διέξοδος στην παρατεινόμενη αντιπαράθεση των δύο μεγάλων παρατάξεων, ώστε να αποτραπεί η διαφαινόμενη δικτατορία. Αφέλεια του και στις δύο περιπτώσεις ήταν να πιστεύει πως στρατηγικοί, που είχαν ανέβει στην κυβέρνηση με ανοχή της Βουλής, αλλά πάντως χάρη στην υποστήριξη εξωκοινοβουλευτικών παραγόντων, θα συνέβαλαν στο να εξευρεθεί κοινοβουλευτική λύση στο πολιτικό πρόβλημα της χώρας.

Η διαπίστωση αυτή, ωστόσο, δεν θα πρέπει να οδηγήσει και στο άλλο άκρο: στο να υποτιμηθεί δηλαδή η σημασία αυτή καθαυτή των δυο προτάσεων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου για την εξυγίανση των κοινοβουλευτικών μας πραγμάτων, πέρα και ανεξάρτητα από τη συγκυρία του μεσοπολέμου. Γιατί, τόσο η ενιαύσια πρωθυπουργική θητεία, όσο και η υποχρεωτική συμμετοχή των κομμάτων στην κυβέρνηση, αποτελούσαν συγκεκριμενοποιήσεις, στο θεσμικό επίπεδο, αρχών με διαχρονική σπουδαιότητα. Συστατικά στοιχεία της πολιτειακής φιλοσοφίας μιας ζωής, οι αρχές αυτές, όπως προκύπτουν από τα αποσπάσματα που παραθέσαμε, θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής σημεία:

(α) *Συλλογικότητα στη λήψη των αποφάσεων.* Και τούτο, όχι μόνον σαν ο προσφορότερος τρόπος για να βρίσκονται κάθε φορά οι ορθότερες λύσεις, αλλά και για να αποτρέπεται η ανάδειξη προσωπικοτήτων με εξουσιαστικές και πιθανόν αυταρχικές ροπές.

(β) *Άρνηση των μετωπικών πολιτικών αντιπαράθεσεων*, ως επιβλαβών και επικίνδυνων για τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και την πραγμάτωση της κοινωνικής μεταρρύθμισης, και *ένθερμη υπεράσπιση της ανάγκης για συγκερασμό των απόψεων και της αναζήτησης της πιο πλατιάς συναίνεσης στη λήψη των σημαντικών αποφάσεων*, ώστε τα εκάστοτε μέτρα να εφαρμόζονται πράγματι στην πράξη.

(γ) *Άρνηση του δικομματισμού*, του συστήματος δηλαδή της εναλλαγής δύο και μόνον κομμάτων στην κυβέρνηση, και *υποστήριξη του βασισμένου στην αναλογική εκπροσώπηση πολυκομματισμού*, ως μόνου κατάλληλου συστήματος για να απηχείται ο πλουραλισμός των απόψεων, για να εκφράζονται οι αποχρώσεις και για να μην περιθωριοποιούνται οι μειοψηφίες.

(δ) *Τέλος, κατηγορηματική απόρριψη κάθε διάκρισης ανάμεσα στους θεσμούς του πεζού παρόντος και σε εκείνους του ιδανικού μέλλοντος*, κάθε διαχωρισμού μεταξύ σκοπών και μέσων. Στη συλλογιστική του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, η συνταγματική νομιμότητα των απώτερων οραμάτων δεν διέφερε ποιοτικά από το θεσμικό πλέγμα που ο ίδιος πρότεινε για να αντιμετωπιστούν τα άμεσα προβλήματα της εποχής του. Στη σκέψη του, η δημοκρατία δεν άλλαζε. Απλώς διευρυνόταν, καθώς αποκτούσε βαθμιαία το κοινωνικό περιεχόμενο που ακόμη της έλειπε.

Καταλήγοντας, δεν μπορεί κανείς να μην διερωτηθεί αν το υπερβολικά ίσως διαλεκτικό στον ορθολογισμό του θεσμικό τούτο πρόταγμα ήταν συμβιβάσιμο με τις ανάγκες των καιρών, που ήδη από την εποχή του μεσοπολέμου απαιτούσαν ταχύτητα και κυρίως αποτελεσματικότητα στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, καθώς ο ρόλος του κράτους συνεχώς διευρυνόταν. Δεν μπορεί ακόμη να μην διερωτηθεί κατά πόσον οι γοητευτικές προτάσεις του Αλέξανδρου Παπαναστασίου ήταν καταδι-

κασμένες να παραμείνουν χωρίς απήχηση σε μια κοινωνία έτοιμη να παρασυρθεί σε συγκινησιακές εξάρσεις, έτοιμη να υποκύψει στην ακτινοβολία των συνθημάτων, που κάθε τόσο της πρότειναν οι πολιτικοί ηγέτες της. Στην Ελλάδα των διχασμών, η απάντηση είναι ασφαλώς καταφατική. Γιατί, όταν συγκρούονται μετωπικά δύο κόσμοι, λίγα περιθώρια υπάρχουν για να ακουστούν οι οπαδοί του μέτρου. Στο μεσοπόλεμο, το πολιτειακό όραμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου δεν μπορούσε παρά να μείνει περιθωριακό. Όπως και το εντέλως παραπλήσιο όραμα του Αλέξανδρου Σβώλου στη μεταπολεμική Ελλάδα του δεύτερου διχασμού. Και ασφαλώς ξεφεύγει από τους στόχους του άρθρου αυτού να αναρωτηθούμε αν ο τόπος αυτός είναι καταδικασμένος να ζει πάντοτε τέτοιες κάθετα αντιπαραθετικές καταστάσεις.